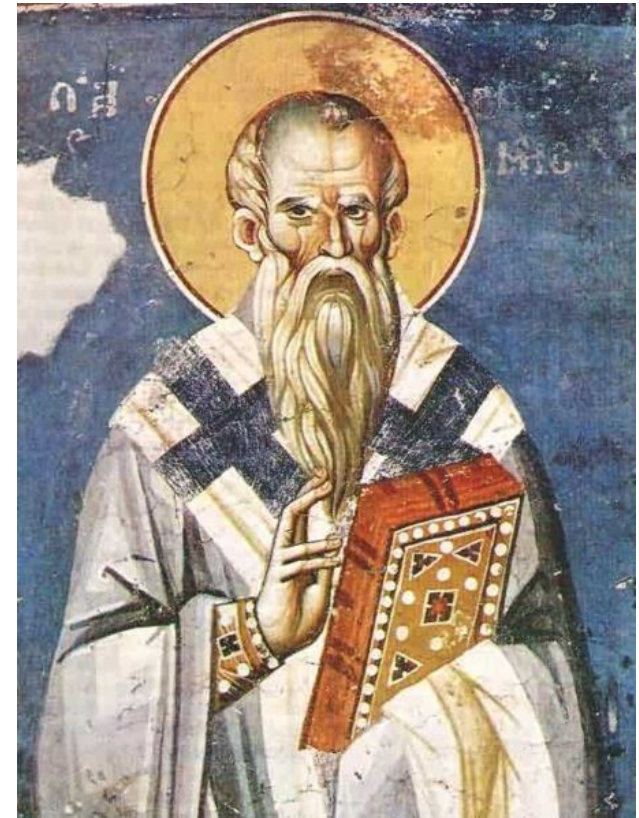

Onzen Heertje

Vu. Het Goede Doel, Doornstraat 11A, 8970 Poperinge

Dit is een studie waar nog heel wat denkwerk op te verrichten is.

1 Clemens I

Paus, 88-97. Voorganger: Anacletus I; Opvolger: Evaristus

Clemens Romanus of Clemens I (Rome, 1e eeuw - Chersonesos (Bosporuskoninkrijk, nu: Krim), 99 of 101) was volgens de overlevering bij Irenaeus de derde opvolger van Petrus als paus. Zijn pontificaat was volgens de officiële pauslijst van het Vaticaan van 76-81 n. Chr. (Volgens Irenaeus van 92 tot 101 n. Chr.) Volgens Tertullianus was hij de directe opvolger van de apostel Petrus en waren respectievelijk Paus Linus en Paus Anacletus I Clemens' opvolgers. Mogelijk is echter ook dat Clemens samen met Linus en Anacletus lid was van het presbyterium (raad van oudsten) van de kerk in de stad Rome. Tijdens zijn ambtstermijn werd het vormsel ingevoerd. Twee brieven die toegeschreven zijn aan Clemens I worden gerekend tot de geschriften van de Apostolische Vaders. Hiervan is de tweede brief één van de vroegst bewaard gebleven preken, die zeer waarschijnlijk niet van Clemens zelf is.

1.1 De Eerste brief van Clemens aan de christenen van Korinte

De Eerste brief van Clemens aan de christenen van Korinte (I Clemens) is hoogstwaarschijnlijk authentiek. Hij schreef deze brief waarschijnlijk omstreeks 96 n. Chr. In de brief is sprake van een rebellie van een groepje jonge christenen die de ouderlingen van de Kerk in Korinte hadden afgezet. Clemens

betoogt (hoewel hij niet het gezag had, wat overigens blijkt uit de terughoudendheid van Clemens in zijn brief) dat de jongeren moesten worden verbannen en de ouderlingen in hun ambt moesten worden hersteld. Clemens verklaarde dat ouderlingen onder geen geding konden worden afgezet¹. Voorts spoorde hij aan te leven zoals Christus en trouw te zijn aan de Romeinse overheid. In hoofdstuk 25 vs. 1-4 vergelijkt hij Jezus met de Phoenix² die net

¹ Dit blijkt echter niet uit de brieven van de apostel Paulus aan Timotheus (of Timoteus) en Titus, waar afzetting onder bepaalde voorwaarden toegestaan was (er wordt echter wel opgeroepen tot terughoudendheid).

² De feniks (soms: phoenix; is een fabeldier uit de Griekse mythologie en de Chinese mythologie. De Maleise feniks wordt Garoeda genoemd.

De Grieken geloofden dat de feniks in staat was steeds weer opnieuw uit zijn eigen as herboren te worden. Hij zal dan bovenin een boom van kruiden een nest maken en daarin verbranden. Door de geur van de kruiden zal hij opnieuw geboren worden. In de Chinese cultuur staat het dier voor het vrouwelijke geslacht op de wereld.

Ook schreef de Latijnse dichter Ovidius in een gedicht dat de Assyriërs de vogel feniks noemen. Hij zou geen zaden en grassen eten, maar het sap van sappige kruiden gebruiken als levensmiddel. Na vijfhonderd jaar geleefd te hebben zou de feniks hoog in een palmboom een nest van schors, kruiden en mirre maken. Als hij erin zat vloog het in brand. De geur van de kruiden neemt de ziel van de oude feniks mee. Het lichaam verbrandt en er komt een kleine feniks uit. Hierin nam de oude ziel weer plaats om weer 500 jaar te leven.

Voordat hij door de Grieken werd teruggehaald, verscheen de feniks, de goddelijke vogel, voor het eerst in Egypte; het is een grijsachtige reiger, een dier, dat verbonden was aan de seizoenen en getijden van het water van de Nijl. De Egyptenaren dachten dat hij zichzelf voortplantte om mee te doen aan de feesten van de wedergeboorte van de natuur.

Het christelijk geloof zag in de feniks het symbool van de herrijzenis.

Twee Europese, en tenminste één Aziatische Ridderorden van de Feniks, werden naar dit fabeldier genoemd.

Ook Quetzalcoatl werpt zichzelf in het vuur, en herrijst daarna opnieuw. Deze god uit de Azteekse mythologie wordt de gevederde slang genoemd.

als Christus herrees
(opstanding).

Clemens aanbidt de Triniteit
(door Giambattista Tiepolo.

1.2 Clemens in de Bijbel

Volgens de christelijke schrijvers Origenes en Hiëronymus enz. is paus Clemens I dezelfde als de Clemens die door Paulus in Fil 4,3 wordt genoemd.

1.3 Heilige:

Wat zijn leven betreft, daarover is het belangrijkste getuigenis dat van de heilige Ireneüs, Bisschop van Lyon tot 202. Hij getuigt dat Clemens "de apostelen had gezien", "hen ontmoet had", en "nog hun prediking in de oren hoorde klinken en hun overlevering nog voor ogen had"³. Latere getuigenissen, tussen de vierde en de zesde eeuw, geven aan Clemens de titel van martelaar.

Het gezag en aanzien van deze Bisschop van Rome waren van dien aard dat aan hem diverse geschriften werden toegeschreven, maar het enige werk waarvan dat met zekerheid kan worden gezegd, is de *Brief aan de Korintiërs*.

Eusebius van Caesarea, de grote "archivaris" van de christelijke begintijd, presenteert hem in deze bewoordingen: "Er is een brief van Clemens overgeleverd, waarvan de echtheid erkend is, en die groots en prachtig is. Hij werd door hem geschreven namens de Kerk van Rome aan de Kerk van Korinte... We weten dat hij sinds lang, en nog in onze dagen, openlijk voorgelezen wordt bij de samenkomst van de gelovigen"⁴ Aan deze brief werd een haast canoniek karakter toegekend.

³ H. Ireneüs van Lyon, Tegen de kettters, *Adversus Haereses*. 3, 3, 3.

⁴ H. Eusebius van Caesarea, Geschiedenis van de Kerk, *Historia Ecclesiastica*. 3, 16

Aan het begin van deze tekst - geschreven in het Grieks - betreft Clemens dat "onvoorziene tegenslagen, die de een na de ander zijn voorgevallen, hem verhinderd hebben eerder in te grijpen⁵". Die "tegenslagen" zijn te identificeren als de **vervolging** onder Domitianus: daarom moet de datum waarop de brief is opgesteld teruggaan naar een tijd die onmiddellijk volgde op de dood van de keizer en het einde van de vervolging, dat wil zeggen kort na 96.

Het ingrijpen door Clemens - wij zijn dan nog in de eerste eeuw - was veroorzaakt door de zware problemen waarin de Kerk van Korinte verkeerde: de presbyters van de gemeenschap waren immers door enkele jonge rivalen afgezet. Aan die pijnlijke aangelegenheid wordt nog een keer door de heilige Ireneüs herinnerd, die schrijft: "*Onder Clemens stuurde de Kerk van Rome, toen er een niet geringe strijd onder de broeders van Korinte was opgekomen, een heel belangrijke brief om hen te verzoenen en tot de vrede te doen terugkeren, hun geloof te vernieuwen en de overlevering te verkondigen die nog maar kort geleden van de Apostelen had ontvangen*⁶".

⁵ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 1,1.

⁶ H. Ireneüs van Lyon, Tegen de ketteren, *Adversus Haereses*. 3, 3, 3

We zouden dus kunnen zeggen dat deze brief een eerste uitoefening vormt van het **primaat van Rome na de dood van Sint Petrus**. De brief van Clemens herneemt thema's die aan Sint Paulus dierbaar zijn, die twee grote brieven had geschreven aan de Korintiërs, met name de theologische en altijd actuele dialectiek tussen het *indicatief* van het heil en de *imperatief* van de morele inspanning.

Vóór alles is er de blijde aankondiging van de genade die redt. Het initiatief ligt bij de Heer. Hij schenkt ons vergeving, Hij geeft ons zijn liefde, de genade dat wij christenen zijn, zijn broeders en zusters. Dat is een boodschap die ons leven met blijdschap vult en zekerheid geeft aan ons handelen: de Heer is ons met zijn goedheid altijd vóór en de goedheid van de Heer is altijd groter dan onze zonden. Maar van onze kant moeten wij ons inspannen op een manier die overeenkomt met de ontvangen genade en op de heilsboodschap antwoorden door de weg te bewandelen van een moedige en edelmoedige bekering.

Vergeleken met het Paulijns model, is het nieuwe van Clemens dat hij op het leerstellige gedeelte en het praktische gedeelte die constitutief waren voor alle brieven van Paulus, een "groot gebed" laat volgen dat feitelijk de afsluiting vormt van zijn brief.

De directe aanleiding van de brief geeft de Bisschop van Rome de mogelijkheid uitvoerig in te gaan op de identiteit van de Kerk en haar zending. Als er in Korinte misbruiken zijn geweest, merkt Clemens op, dan moet de reden daarvan gezocht worden in het verflauwen van de liefde en de andere onmisbare christelijke deugden. Daarom roept hij de gelovigen op terug te keren tot de nederigheid en de broederlijke liefde, twee deugden die echt constitutief zijn voor het in de Kerk zijn: "Wij zijn een heilig (volks)deel", spoort hij aan, "laten wij dus alles doen wat de heiligheid vereist"⁷.

In het bijzonder herinnert de Bisschop van Rome eraan dat de Heer zelf "heeft vastgesteld waar en door wie Hij wil dat de liturgische diensten worden verricht, opdat alles, heilig gedaan en met zijn welbehagen, ook aanvaard kan worden volgens zijn wil... Aan de hogepriester immers zijn liturgische taken toevertrouwd die hem eigen zijn, voor de priesters is de plaats geordend die hun eigen is, aan de levieten komen hun eigen diensten toe. En de man "uit het volk", de "leek", is gebonden aan de ordeningen voor de leken"⁸.

Op deze manier, onder verwijzing naar de liturgie van het oude Israël, ontvouwt Clemens zijn beeld van de Kerk. Zij is bijeengebracht door "de ene Geest van genade die over ons is uitgestort", die blaast in de verschillende ledematen van het

⁷ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 30, 1.

⁸ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 40, 1-5: opgemerkt zij dat hier, in deze brief van het einde van de eerste eeuw, voor de eerste keer in de christelijke literatuur de Griekse uitdrukking "*laikós*" verschijnt, wat wil zeggen "lid van het *laos*", dat is "van het volk van God".

Lichaam van Christus, waarin allen, verenigd zonder scheiding, "ledematen van elkaar" zijn⁹:

De duidelijke onderscheiding tussen "*laikos*" (leek) en de hiërarchie betekent geenszins een tegenstelling, maar alleen deze organische verbinding van een lichaam, van een organisme, met zijn diverse functies. De Kerk is immers geen plaats van verwarring en anarchie, waar iemand op elk moment kan doen wat hij wil: binnen dit organisme met een gelede structuur oefent eenieder zijn bediening uit volgens de roeping die hij heeft ontvangen.

Wat de leiders van de gemeenschap betreft, legt Clemens duidelijk de leer uit van de apostolische successie. De normen die haar regelen komen in laatste instantie van God zelf. De Vader heeft Jezus Christus gezonden, die op zijn beurt de Apostelen gezonden heeft. Deze hebben de eerste leiders van de gemeenschappen gezonden, en hebben vastgelegd dat zij zouden worden opgevolgd door andere mannen die dat waardig zijn. Alles vloeit dus "op een geordende wijze" voort "uit de wil van God¹⁰".

Met deze woorden, met deze zinnen onderstreept de heilige Clemens dat de Kerk een sacramentele structuur heeft en geen politieke structuur. Het handelen van God die ons in de liturgie tegemoet komt, gaat vooraf aan onze keuzes en onze ideeën. De Kerk is vooral gave van God en niet onze schepping, en daarom garandeert deze sacramentele structuur niet alleen de gemeenschappelijke ordening, maar ook dit voorafgaan van de gave van God, die wij allemaal nodig hebben.

Het "grote gebed" tenslotte verleent aan de voorafgaande argumentaties een kosmisch accent. Clemens looft en dankt God om zijn wonderlijke en liefdevolle voorzienigheid, die de

⁹ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 46, 6-7.

¹⁰ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 42.

wereld heeft geschapen en doorgaat met haar te redden en te heiligen. Wat bijzonder opvalt, is de bede voor de regeerders. Daags na de vervolgingen en in de wetenschap dat de vervolgingen weer zouden doorgaan, houden de christenen niet op te bidden voor diezelfde overheden die hen ten onrechte hadden veroordeeld. Het motief daartoe is vooral van christologische orde: het is nodig te bidden voor de vervolgers, zoals Jezus deed aan het Kruis.

Maar dit gebed bevat ook een onderricht dat door de eeuwen heen de houding heeft geleid van de christenen ten overstaan van de politiek en de Staat. Door voor de overheden te bidden, erkent Clemens de legitimiteit van de politieke instellingen binnen de door God vastgestelde orde; tegelijkertijd geeft hij blijk van de zorg dat de overheden ook volgzaam zullen zijn jegens God en "en de macht die God hun gegeven heeft godvruchtig zullen uitoefenen in vrede en zachtmoedigheid¹¹". De keizer is niet alles. Een andere soevereiniteit dient zich aan, wier oorsprong en wezen niet van deze wereld zijn, maar van "daarboven": het is die van de Waarheid die ook ten overstaan van de Staat het recht opeist te worden gehoord.

¹¹ ⁹ Paus Clemens Romanus, Aan de Korintiërs, *Ad Corinthios*. 61,2.

2 Contekst

De brief van Clemens begint met het prijzen van een zekere Theodorus voor 'het tot zwijgen brengen van de verfoeilijke leringen van de Carpocraten' – een rivaliserende groep in Alexandrië opgericht door Carpocrates, van wie Clemens de leringen wat betreft inhoud en ethiek verwerpelijk vond. *'Van de dingen die ze blijven zeggen over het goddelijk geïnspireerde Evangelie van Marcus',* vervolgt hij, *'zijn sommige volslagen leugens, en andere, zelfs als ze enkele juiste elementen bevatten, zijn niettemin onjuist weergegeven. Want de ware dingen die met verzinsels zijn vermengd, worden verkeerd voorgesteld, zodat, zoals het gezegde luidt, zelfs het zout zijn smaak verliest.'* De brief richt zich

vervolgens op het auteurschap van Marcus' evangeliën een eeuw eerder:

Wat Marcus betreft, gedurende het verblijf van Petrus in Rome schreef hij een verslag over de daden van de Heer. Hij maakte ze echter niet allemaal bekend, en ook verwees hij nog niet naar die welke geheim waren, maar koos die uit die hij de nuttigste vond om het geloof te versterken van hen die onderricht kregen. Maar toen Petrus als martelaar stierf, kwam Marcus naar Alexandrië en bracht zijn eigen notities en die van Petrus mee, waarvan hij de dingen die hij geschikt vond voor alles wat bijdroeg aan een verdere ontwikkeling van kennis [*gnosis*] overbracht naar zijn eerdere boek. Zo vormde hij een spiritueel evangelie voor het gebruik van hen die bezig waren zich te vervolmaken [*teleioumenon*, 'voltooid' of ingewijd]. Toch onthulde hij nog niet de dingen die niet gezegd mochten worden, noch schreef hij de priesterlijke lering van de Heer op. Maar aan de verhalen die reeds waren opgeschreven voegde hij nog andere toe, en bovendien nam hij bepaalde uitspraken op waarvan hij als mystagoog wist dat de uitleg de (toe)hoorders zou leiden naar het diepste heiligdom van die waarheid die door zeven sluiers wordt verborgen. Dus heeft hij, alles bij elkaar, volgens mij de zaken noch onwillig noch onvoorzichtig voorbereid; en toen hij stierf heeft hij zijn werk nagelaten aan de kerk in Alexandrië, waar het zelfs nu nog heel zorgvuldig wordt bewaakt en alleen wordt bekendgemaakt aan hen die worden ingewijd in de grote mysteriën.

Hoewel deze passage – met zijn beweringen dat er een vertrouwelijke versie van *Marcus* en van de geheime leringen van de Heer bestaat die niet opgeschreven of verteld mag

worden – veel mensen heeft verrast, vormt dit niet de kern van de discussie. Clemenskenners hebben altijd geweten dat hij openlijk verklaarde dat er een geheime traditie bestond, voorbehouden aan de weinige *ware* gnostici, en dachten dat het christendom de zuivere vertegenwoordiging van Gods ware mysteriën was die anderen hadden gestolen en gecorrumpeerd:

O waarlijk heilige mysteriën! O smetteloos licht!
 Mijn pad wordt verlicht door toortsen, en ik
 aanschouw de hemelen en God; ik word heilig
 terwijl ik word ingewijd. De Heer is de
 hogepriester, en bezegelt [hem tot stilzwijgen
 verplicht] terwijl hij hem verlicht die wordt
 ingewijd, en degene die gelooft voordraagt aan de
 Vader, om voor altijd veilig te zijn. Dat zijn de
 droombeelden van mijn mysteriën. Als het uw
 wens is, moge ook u worden ingewijd; . . .
 – *Protreptikós* [Aansporing aan de heiden tot
 bekering], xi

Volgens Clemens was Carpocrates een onechte gnosticus, een ‘dwalende ster’ die, hoewel hij zich beroemde op het bezit van vrijheid, in feite een slaaf van slaafse begeerte was. In de brief legt Clemens uit dat Carpocrates langs slinkse wegen een kopie van het vertrouwelijke evangelie van Marcus had verkregen die hij vervolgens ‘interpreteerde overeenkomstig zijn godslasterlijke en zinnelijke leer en bovendien bezoedelde door de smetteloze en heilige woorden te vermengen met volslagen schaamteloze leugens’. Om Theodorus’ vragen te beantwoorden citeert Clemens twee passages uit het *Geheime Marcus*, waarvan het langere fragment een variant beschrijft van het verhaal van de opwekking van Lazarus, waarin veel inwijdingssymboliek voorkomt. Vervolgens geeft hij nauwkeurig aan waar in *Marcus* het verhaal moet worden ingelast (10:34), weerlegt de seksuele interpolatie van Carpocrates met de opmerking dat het nooit deel heeft

uitgemaakt van het origineel, en vervolgt: ‘Nu de juiste verklaring en dat wat overeenkomt met de juiste filosofie’ – en hier eindigt de brief abrupt.

2.1 Allegorie: Koninkrijk en verwachting.

Hoewel wij de uitleg van Clemens missen, is de diepere betekenis van een mystiek **opstijgen naar Gods koninkrijk** vrij duidelijk: Als hij de graftombe binnengaat (het lichaam), wekt Jezus (de Christus vanbinnen) de jongeling (de ziel) tot leven; deze kijkt op naar Jezus, ‘had hem lief’ en ‘smeekte hem bij hem te mogen blijven’ (goddelijke gemeenschap). Als hij de graftombe verlaat om naar het huis van de rijke jongeling te gaan (zijn innerlijke wereld of verblijfplaats), vertelt Jezus de jongeling (*neaniskos*, een veel gebruikt Grieks woord dat ook ‘dienaar’ betekent) na zes dagen (van inwijdingsbeproeving) om in de avond naar hem toe te komen, naakt (als een baby) maar bekleed met een linnen doek (het doodskleed van een lijk dat de naakte levende geest bedekt, een dubbel symbool van dood en wedergeboorte). Gedurende de nacht onderwees Jezus de *neaniskos* het mysterie van het koninkrijk van God. ‘En daarna stond hij op en keerde terug naar de andere kant van de Jordaan’ (van de ‘andere oever’ van de heilige rivier, d.w.z., het koninkrijk van God) – gedoopt, wederom opgestaan, en geestelijk wedergeboren. De passage bevat geen enkele seksuele beeldspraak en heeft geen seksuele bijbetekenis; toch werken dergelijke verhalen als een spiegel die het bewustzijn van de waarnemer weergeeft – wat doet denken aan Rabbi Akiba en de anderen in de hemelse Boomgaard¹².

¹² De joodse talmoed vertelt het verhaal van vier mannen die de hemelse Boomgaard (Hebreeuws: *pardes* of paradijs) binnengingen. Ben Azzai keek en stierf. Ben Zoma keek en verloor zijn verstand. Acher snoeide zijn beplanting, terwijl Rabbi Akiba, die in vrede binnenkwam, in vrede vertrok. Het verhaal is een waarschuwingsvertelling

Trouwens de gehele Joodse bijbel ligt in die lijn. Als Jezus naar heilige geschriften verwijst, bedoelt hij joodse geschriften en in één opzicht is de Hebreeuwse bijbel evenzeer een geschiedenis van verlossing als van het uitverkoren zijn, van een verbond, en van een leven van heiligheid. De kiem van het verhaal ligt in *Genesis*, wanneer God Abraham vertelt dat hij hem naar een nieuw land zal brengen, een belofte die aan Mozes opnieuw wordt gedaan: het volk van Israël zal van de Egyptische slavernij worden geleid ‘naar een goed en uitgestrekt land, naar een land, overvloeiend van melk en honing’. Toen zij zich vestigden in Kanaän, dachten ze dat die beloftes waren vervuld. Na verloop van tijd werd de Eerste Tempel in Jeruzalem gebouwd, waarvan het binnenste heiligdom, het Heilige der Heiligen, werd verborgen door een voorhang, een zichtbare vertegenwoordiging van Gods aanwezigheid en mysteriën.

Na David en Salomo ontstonden er scheidingen in de godsdienst en het volk, en verschenen er een reeks veroveraars. De Assyriërs versloegen het noordelijke koninkrijk Israël in 721 v.Chr. en de Babyloniërs vernietigden Jeruzalem in 586 v.Chr., en zonden joodse leiders, priesters en anderen in ballingschap. Deze gebeurtenissen werden opgevat als Gods (Jahweh's) straf voor het aanbidden van andere goden en het zich niet aan zijn geboden houden. Na de vrijlating uit gevangenschap keerden sommige joden terug naar Jeruzalem om de Tempel te herbouwen, de verering van Jahweh te hervormen en, volgens *2 Esdras*, werd Ezra geïnspireerd om de 24 openbare en 70 geheime boeken van de Hebreeuwse geschriften te dicteren om de boeken die tijdens de

over mystieke wegen omhoog op de zoektocht naar spirituele kennis. In de oude mysteriën werden onvoorbereide reizen altijd verboden, omdat ze als gevaarlijk werden beschouwd, niet alleen voor de psychische en fysieke gezondheid van de ingewijde, maar als mogelijk schadelijk voor anderen wanneer de kennis voor zelfzuchtige doeleinden zou worden misbruikt. Vandaar de strenge discipline en het voorgeschreven stilzwijgen als bescherming tegen schade en misbruik – en het was een reden voor geheimhouding.

ballingschap verloren waren gegaan te vervangen. De buitenlandse onderdrukking bleef echter voortduren, en de latere profeten, ongetwijfeld beïnvloed door denkbepelden die verband hielden met de leer van Zarathoestra¹³ en die werden vergaard tijdens de ballingschap, begonnen dit niet zozeer te zien als straf maar als het werk van kosmische krachten die vijandig stonden tegenover God. Een nieuw type esoterische visionaire geschriften, die apocalyptisch werden genoemd (van het Griekse *apocalypsis*, ‘openbaring’), begon te circuleren. Hierin werd bekendgemaakt dat **God spoedig zou ingrijpen** in de geschiedenis door zijn Messias (‘gezalfde’) te zenden om gerechtigheid te herstellen. De profet Elia zal dan als

voorbode terugkeren om berouw te prediken voor ‘de grote en verschrikkelijk dag van de Heer’ die deze laatste periode, die wordt gekenmerkt door rampspoed en kosmische strijd tussen

¹³ Zoroaster of Zarat(h)oustra: A ravers les tablettes datant de l’époque de Cyrus le Grand, imprégnée de la pensée de Zoroastre, on peut apercevoir qu’il considérait Ahuramazda comme créateur de la terre et du ciel et l’adorait. De même, selon le témoignage de Hérodote, historien grecque, les Iraniens de l’époque étaient monothéistes et critiquaient le polythéisme. Ceci constitue la raison du soulèvement de Zoroastre contre le mithraïsme, religion des Iraniens avant lui et qui n’était pas monothéiste. De même il haïssait la tradition de sacrifice des animaux, très courant dans le mithraïsme. Il condamnait également la consommation de boissons enivrantes “ Haoma ” qui empêche l’homme de réfléchir avec clarté et qui avait cours dans le mithraïsme. Pour ces raisons, muni de sa philosophie et de sa doctrine, Zoroastre se souleva contre le mithraïsme.

Gods volk en hun vijanden, afsluit. De levenden en de doden zullen allen worden opgewekt om door God geoordeeld te worden: de zondigen zullen worden veroordeeld tot eeuwige kwelling of vernietiging, en zij die genade vinden zullen leven in overvloed op een vernieuwde en hemelse aarde en vreugde vinden in de hemelse heerschappij van God.¹

Deze denkbeelden werden tot in detail uitgewerkt door de

ultraconservatieve en apocalyptische **Qumram-gemeenschap**¹⁴ in hun sektarische geschriften (gevonden in de Dode Zeerollen), waarvan de meeste, of allemaal, tussen 150 v.Chr. en 68 n.Chr. werden geproduceerd. Deze intertestamentaire periode was

De ontdekking van de bedoeïenstam in de omgeving van Qumran achter om een verdwaald joodse groep van kalkstenen rotsen langs de oever van de Dode Zee, in de omgeving van Jeruzalem. Hij zag een grot in een steile rotshelling, gooide een steen de donkere ruimte in, en hoorde iets breken. Dat interesseerde hem, en hij keerde later met iemand anders terug en vond een grote verzameling aardewerken potten, waarvan sommige intact waren, afgedekt met een deksel, wat leek te duiden op verborgen schatten uit een ver verleden. De meeste potten waren echter leeg, en de andere potten bevatten niets anders dan oude, in linnen doeken gewikkelde rollen die zwart waren geworden in de loop der eeuwen. De grote waarde van die rollen was de vindplaats totaal niet duidelijk, en in feite overwogen de bedoeïenen aanvankelijk om de rollen als aanmaakmateriaal voor hun kampvuren te gebruiken. Later kwam echter aan het licht dat de zeven rollen bijbelse teksten bevatten en andere godsdienstige geschriften, waarmee de ontdekking van zo'n monumentale omvang bleek dat er onmiddellijk wijd en zijds belangstelling voor werd getoond, een belangstelling die nog steeds bestaat.

een tijd van zeer grote Messiaanse verwachtingen en gedurende dit tijdperk ontstond een soortgelijke apocalyptische joodse geloofsgemeenschap van gedoopten die veranderde in een beweging met veel vertakkingen en die al snel het christendom zou worden genoemd. Evenals de Nag-Hammadi-teksten ons dwingen ons begrip van het gnosticisme aanzienlijk te wijzigen, zo helpen de Qumran-rollen ons de ingewikkelde afkomst van het christendom en haar relatie met oude tradities van spirituele gnosis te begrijpen. Evenals de huidige theosofische en new-age-bewegingen waren de geheime tradities onderling verschillend; er was beslist niet maar één enkele vorm van gnosis of ‘gnosticisme’, hetzij joods, christelijk of iets anders. Terwijl bijvoorbeeld de Qumran-geschriften regelmatig verwijzen naar geheime mysteriën die waren voorbehouden aan de uitverkorenen en het belang van spirituele kennis, loven zij duidelijk de enige God, zijn wet en de goedheid van zijn schepping, in tegenstelling tot enkele latere joods-christelijke gnostische teksten waarin kritiek wordt geuit op het Jahwistisch monotheïsme:

van Zijn verbazingwekkende mysteriën is
het licht in mijn hart.

Mijn ogen hebben aanschouwd dat wat
eeuwig is, de wijsheid verborgen voor de
mens, de kennis en het wijze ontwerp
(verborgen) voor de mensheid; . . . –
Gemeenschapsregel, 1 QS XI (naar Eng.
vert. Vermes)

De Qumran-geschriften spreken ook over een ‘verbond van genade’, een ‘nieuw verbond’ als een ‘gemeenschap van waarheid’ en een toevluchtsoord gedurende de ‘oorlog van de

hemelse krijgers [die] de aarde zullen teisteren' tot de vastgestelde vernietiging: 'Ik zal mij verlaten op uw waarheid, Oh mijn God. Want op de rots zult u de grondslag leggen' (verg. *Matt* 16:18, 'op deze rots zal ik mijn gemeenschap bouwen'). Volgens de 'Messiaanse Apocalyps' (4Q521), 'zal de Heer [Adonai] grootse dingen volbrengen . . . Want hij zal de gewonden genezen en de doden doen herleven en de armen goed nieuws brengen.' De gemeenschap verwachtte een priesterlijke en koninklijke Messias, de ster en scepter (mogelijk verenigd in één persoon als 'de Messias van hemel en aarde'), en verkondigde dat de eindtijd ongeveer veertig jaar na de dood van hun leider, de leraar van rechtvaardigheid, zou aanvangen. De meeste wetenschappers dateren dit begin ergens tijdens het bewind van Alexander Janneus in het begin van de eerste eeuw v.Chr., een voorspelling die de latere talmoedische verhalen, die Jezus in dezelfde eeuw plaats, misschien hebben beïnvloed.

De Messias verscheen echter niet of werd niet herkend, en de bevolking van Qumran begon haar verwachtingen – en geschriften – te herzien om het uitstel te verklaren. Met de inname van Jeruzalem door de Romeinen, de vernietiging van de Tweede Tempel, en de wijdverbreide onderdrukking van 66-70 n.Chr., werden de rollen begraven in nabijgelegen grotten en de gemeenschap viel uiteen. De Messiaanse verwachtingen bleven bij veel joden in verschillende vormen bestaan, terwijl er ook joden waren en een toenemend aantal niet-joden die van mening waren dat deze verwachtingen al waren vervuld in de persoon van Jezus, van wie zij geloofden dat hij de voorspelde 'gezalfde' was (Gk. *christos*). Weer anderen geloofden dat de Samaritaanse jood Simon (Magus), die beweerde de opvolger te zijn van Johannes de Doper, zelf was uitgekozen door 'de Standvastige' (God) – een verwijzing naar een ander soort 'zalving', die ook wordt aangetroffen in de joods-christelijke theologie van de Elkesaïeten. In het

Egyptische jodendom was bovendien een quasi-Messiaanse verwachting van een Verlosser-Koning, beschreven in de *Sibillijnse Orakels*, die voorspelden dat ‘God vanaf de Zon een Koning zal zenden’ (3:652-6).²

2.2 Ritussen: inwijding en geheim

In essays¹⁵ wordt bekeken hoe de inwijdingsgebeurtenis in het *Geheime Marcus* samenvalt met het canonieke *Marcus*-verhaal en licht werpt op andere evangeliegebeurtenissen waarin ook een in linnen gehulde jongeman voorkomt: de gevangengenomen *neaniskos* ten tijde van de arrestatie van Jezus die er naakt vandoor ging (*Marcus* 14:51-2); de ‘jongeman bekleed met een wit gewaad die aan de rechterzijde zat’ in de verder lege graftombe van Jezus (*Marcus* 16:1-8); en het verhaal van Lazarus in *Johannes* 11 waarin, heel verrassend, Thomas voorkomt die tegen de andere discipelen zegt, ‘Laat ons ook gaan, zodat we met hem kunnen sterven’ – nóg een zinspeling op inwijding. Meyer en andere wetenschappers geloven dat de passages uit het *Geheime Marcus* misschien tot een vroege versie van het ‘openbare’ *Marcus* hebben behoord, en later werden weggelaten uit wat de canonieke versie werd – zoals de laatste twaalf verzen uit *Marcus* (16:9-20), die in de oudste manuscripten niet voorkomen, werden toegevoegd om een theologische denkrichting te versterken. Hoe de feitelijke geschiedenis van het *Geheime evangelie van Marcus* ook luidt, de brief van Clemens komt niettemin overeen met zijn eigen geschriften en met de symbolen en inwijdingspatronen van de Mysteriën die door veel vroege kerken werden aanvaard.

¹⁵ O.a. Meyers.

De gebeurtenis waarbij Jezus een nachtelijke inwijding leidt, heeft veel christenen in verwarring gebracht; en zij die het idee verwerpen dat Jezus in het geheim onderricht geeft, citeren vaak *Johannes 18:19-21* als gezaghebbende bron. Toen de hogepriester van Jeruzalem Jezus vroeg wat hij onderwees, zou deze hebben geantwoord: 'Ik heb openlijk tot de hele wereld gesproken. Ik heb altijd onderricht gegeven in de synagoge en in de tempel waar alle joden samenkomen. Ik heb niets in het geheim gezegd'. Alle drie de evangeliën, de brieven van Paulus, de apostolische geheime traditie die door Clemens in zijn bekende geschriften wordt bevestigd, de joodse esoterische achtergrond, en verschillende christelijke

gnostische teksten spreken dit echter tegen. Bovendien is het *Evangelie van Johannes* – dat volgens Gregory Riley, Elaine Pagels en andere wetenschappers -gedeeltelijk werd geschreven om de leringen die worden aangetroffen in *Thomas* (*Johannes* is het enige evangelie met de ongelovige Thomas) te weerspreken of om ze aan te passen – op andere punten in strijd met de synoptische evangeliën, zoals het verslag dat Jezus de tempel reinigde aan het begin van zijn geestelijke loopbaan, terwijl de synoptici dit aan het einde ervan laten gebeuren. De uitspraak van *Johannes* is ook in strijd met zichzelf, bijvoorbeeld in de episode waarin Jezus Nicodemus in het geheim 's nachts onderwijst (hfst. 3).

De reden voor deze tegenstrijdigheden is voor een deel dat gedurende de eerste drie eeuwen na Jezus **zeer uiteenlopende christelijke gemeenschappen** door heel het Romeinse Rijk waren verspreid, en verschillende groepen aanvaardden verschillende tradities die verschillende dingen onderwezen. Er was geen monolithische kerk, geen formeel vastgelegd Tweede Verbond, geen heersende orthodoxie, maar toen waren er de nog grotere meningsverschillen over het naleven van de joodse wet, over fundamentele

theologische kwesties zoals de opstanding en de goddelijkheid van Jezus, en over gnosis en de christelijke geheime traditie. Zoals **Paulus** de leringen van een betrekkelijk kleine joodse esoterische geloofsgemeenschap opnieuw interpreteerde en transformeerde tot een groeiende niet-joodse beweging die de verrezen Christus verkondigde, zo heeft **Irenaeus** een orthodoxe leer in het leven geroepen die

tegenwoordig voor praktisch alle christenen de maatgevende geloofsovertuiging is.

2.3 Ketterijen?

2.3.1 Oorspronkelijk

De bedoeling was niet zozeer ketterij, maar wel een ascetische inslag. De esoterische kennis in deze boeken stelde niet alleen de openbaring van het einde der tijden en de adembenemende verschrikkingen ervan aan de orde, maar ook de structuur van de verborgen wereld en haar bewoners: de hemel, het Paradijs, en Gehinnom, engelen en boze geesten, en het lot van de zielen in deze verborgen wereld . . . [en] ‘de verbazingwekkende geheimen’ van God die in de Dode-Zeerollen worden genoemd.

. . . In de eeuwen die volgden zette dit pseudepigrafische patroon zich voort binnen de mystieke traditie. De duidelijke neiging tot ascetisme als ***een manier om zich voor te bereiden om de mystieke traditie te ontvangen***, waarvan het laatste hoofdstuk van het Boek Enoch al getuigt, wordt een grondbeginsel voor de apocalyptici, de Essenen en de mystici van de kring van Merkabah [Troon] die hen opvolgden.

2.3.2 Constantijn

Toen de kerk zich in de 4de eeuw eenmaal van politieke macht verzekerde, onderdrukte deze op agressieve manier niet alleen rivaliserende sekten en religies, maar praktisch al het kritische

onderzoek van het modelverhaal. De bedoeling van **Constantijn was macht.**

2.3.3 Renaissance en reformatie: o.a. Verlichting.

Met de Renaissance, de Reformatie en de komst van de Europese **Verlichting** meer dan duizend jaar later, begon men echter de religieuze aannames waarop men zich lange tijd had gebaseerd, openlijker te onderzoeken. In de 18de eeuw 'groeide ernstige bezorgdheid over de historische juistheid van de bijbel,' schrijft Ehrman, 'toen bovennatuurlijke leringen over goddelijke openbaring die de waarheid van de Heilige Schrift garandeerden een zaak van wetenschappelijk debat werd . . . niet alleen onder hen die vonden dat ze buiten de christelijke traditie stonden, maar in het bijzonder onder hen die er deel

van uitmaakten¹⁶ Ondanks het gebrek aan oorspronkelijke bronnen werden de gnostische stelsels toch behandeld als een betrekkelijk homogene theologische entiteit waarvan de karakterisering bijna geheel afhing van de zwaar bevooroordeelde patristische bronnen. Terwijl wetenschappers en theologen worstelden met onderwerpen zoals de historiciteit van Jezus en de bijbelse onfeilbaarheid, verflauwde het onderzoek van het gnosticisme, omdat het werd beschouwd (en door de meeste christenen nog wordt beschouwd) als een **'marginale, sektarische, esoterische, mythische, syncretistische, parasiterende en oosterse religie, in tegenstelling tot de heersende, authentieke, etnische, historische, rationele of universele religies, zoals het orthodoxe christendom'** (King).

Toen de in de 19de eeuw herontdekte ***Egyptische, Mesopotamische, Perzische en Aziatische religieuze teksten*** de westerse intellectuele horizon begonnen te verruimen, werd de belangstelling voor het gnosticisme opnieuw aangewakkerd, mogelijk als reactie op wat deze teksten suggereerden over de oorsprong van joodse en christelijke geschriften en leringen. In 1885 noemde de protestantse kerkhistoricus **Adolf Harnack** in zijn monumentale *History of Dogma* het gnosticisme 'de acute vergrieksing van het christendom'. Hiermee bedoelde hij dat het gnosticisme 'voornamelijk werd beheerst door de **Griekse geest** en werd bepaald door de belangen en leringen van de Griekse filosofie en godsdienst'. Terwijl Harnack de verruimende invloed van de Griekse cultuur gunstig vond voor het christendom, beschouwde hij niettemin haar mythologie en polytheïsme als parasitaire invloeden die de weg vrijmaakten voor 'het transformeren van de *disciplina Evangelii tot een ascetisme dat gebaseerd was op een dualistische opvatting en tot een praktijk van mysteriën*'.

¹⁶ blz. 168 bij Ehrman.

Harnack maakte het volgende overzicht van verschillende kenmerken waarvan hij vond dat ze de essentie van het gnosticisme¹⁷ duidelijk omschreven. Gnostici verwierpen de wederkomst, de opstanding van het lichaam, en het laatste oordeel, en wachtten alleen op de bevrijding van de zinnelijke wereld en het opgaan in het hemelse pleroma, de ‘volheid’ van Gods koninkrijk. Het midden van de twintigste eeuw gaf een belangrijke verschuiving in het denken te zien, daarin voorgegaan door het werk van **Walter Bauer**, die ook de oude bewering aanvocht dat het gnosticisme een ondergeschikte ontwikkeling in de geschiedenis van het christendom was. Nog belangrijker was dat hij zijn enorme wetenschappelijke kennis op het modelverhaal richtte. Bauers *Orthodoxy and Heresy in the Earliest Christianity* ‘zou volgens o.a. Ehrman aantoonbaar het belangrijkste boek over de geschiedenis van het vroege christendom dat in de twintigste eeuw is verschenen’. Het onderzoek erin gaf aan dat het modelverhaal de geschiedenis niet alleen ongenueanceerd en verkeerd weergaf, maar dat ‘in sommige gebieden van het oude christendom, die later ‘ketterij’ zouden worden genoemd, zich in feite de oudste en belangrijkste vorm van het christendom bevond’. De grootste uitdaging met betrekking tot oude denkbeelden over het vroege christendom zijn misschien wel de Nag-Hammadi-teksten en

-
- ¹⁷ Het gnostische denken maakte onderscheid tussen de oppermachtige God en de schepper.
- (2) De oppermachtige God was gescheiden van de God van het Oude Testament.
 - (3) Stof werd beschouwd als onafhankelijk en eeuwig.
 - (4) De geschapen wereld was het product van hetzij een slecht wezen of een tussenpersoon die handelde uit vijandigheid tegenover de hoogste God.
 - (5) Het kwaad was een kracht die inherent is aan stof.
 - (6) Christus openbaarde een voorheen onbekende God.
 - (7) Gnostische christologie maakte een onderscheid tussen Jezus in zijn menselijke gedaante en de hemelse Christus.
 - (8) Mensen werden onderverdeeld in twee of drie klassen, afhankelijk van het feit of ze geest (*pneuma*), ziel (*psyche*), of alleen een stoffelijke (*hylische*) aard bezaten. Alleen spirituele mensen waren ‘ontvankelijk voor gnosis en het goddelijke leven . . . op grond van hun constitutie’.

de Dode-Zeerollen geweest, die duidelijk erop wijzen dat de oudste christelijke groepen waren geworteld in en deel uitmaakten van een grotere esoterische beweging die verlossing verkondigde door middel van doopinwijding en gnosis. Terwijl ongeveer de helft van de Nag-Hammadi-teksten christelijke creaties zijn, zoals het *Evangelie volgens Thomas* en het *Evangelie van de waarheid*, zijn de overige niet-christelijk van oorsprong of zijn ‘verchristelijkt’.

2.4 Marcion en Ebonieten

Ketterij [Engels: heresy] is echter een woord met een interessante, maar weinig bekende, geschiedenis. Het is afgeleid van het Griekse *hairesis*, ‘keuze’, en was oorspronkelijk een neutraal woord dat onder andere de betekenis had van een religieuze **sekte**, zoals bijvoorbeeld toen de joodse historicus Josephus verwees naar de Sadduceeën, Farizeeën en de Essenen. Elke sekte (*hairesis*) was een gemeenschap waarvan de aanhangers verkozen erbij te horen – net zoals een hedendaagse christen zou kunnen kiezen een methodist of een katholiek te zijn. De meeste oude kerkvaders gaven aan de term een nieuwe definitie: ‘opzettelijke beslissingen om van het juiste geloof af te wijken; het betekent een verdraaiing van het geloof, die men bij slechts een minderheid aantreft’

Een tempetier

Ebionieten (de ‘armen’) waren joodse christenen **die de joodse leer niet verwierpen**. Zij geloofden dat Jezus de natuurlijke zoon van Jozef en Maria was, maar bij de doop door God was ‘uitgekozen’ als de meest rechtschapen mens op aarde. Naast de Hebreeuwse geschriften lijken zij het Evangelie naar Mattheus, of een bewerkte versie ervan (bijv. geen geboorteverhaal van een maagdelijke geboorte), te hebben erkend, maar bestreden fel dat Paulus een afvallige van de Wet zou zijn, in het bijzonder dat hij zou toestaan dat mannelijke joden niet werden besneden, wat het teken van het verbond was. Wat geheime leringen betreft, afgezien van de vrijwel vaststaande conclusie van het bestaan van een joodse esoterie, wordt hierop verschillende keren gezinspeeld in de pseudo-clementijnse literatuur die door de Ebionieten zijn gebruikt, bijv. ‘het ware evangelie moet in het geheim

worden verkondigd ter rectificatie van ketterijen die er zullen komen¹⁸ (Homiliën 2.17).

Het andere uiterste vormden de **Marcionieten**, gesticht door de tweede-eeuwse theoloog Marcion, zoon van een christelijke bisschop en zelf bisschop. Deze goed georganiseerde gemeenschap werd door de orthodoxe kerk beschouwd als misschien wel haar gevaarlijkste

¹⁸ En dan: ‘Geconfronteerd met de absolute macht van de nieuwe staatskerk moesten de ebionieten en de afstammelingen van de 24 hogepriesterlijke families zich uit de openbaarheid terugtrekken. Alleen door te veinzen konden ze overleven. In het geheim beleden ze echter de ware inwijdingscultus van Jezus, en verbreidden ze hun gnostische denkbeelden binnen de gemeenschap waarin ze verkeerden. Ze zouden zichzelf aanduiden als “Rex Deus” of kortweg als “de Families”’(internet Ebionieten)

vijand. Door **Paulus** te eren als de **enige ware apostel** en het evangelie van Christus als een *universele* boodschap, trachtte Marcion¹⁹ het christendom te zuiveren van zijn joodse elementen, en stelde zelfs zijn eigen christelijke canon samen: tien brieven van Paulus en een verkorte versie van *Lukas*. Hij werd gekweld door de discrepantie tussen de toornige, wraakzuchtige en wreed bestraffende God van de Hebreeuwse bijbel en de liefdevolle, barmhartige, vergevensgezinde God die Jezus predikte. Hij kwam tot het inzicht dat er twee goden waren: de voordien-onbekende God over alles ‘gescheiden door een oneindige afstand’ van de rechtvaardige (maar niet slechte) God van *Genesis* die de mens en de stoffelijke wereld heeft geschapen. Christus werd gezonden door de eerstgenoemde en was noch de beloofde Messias noch was hij uit een vrouw geboren. Hij was veeleer een goddelijke manifestatie: een **docetische ‘geestverschijning’** die aan het kruis is gestorven om de mensheid te verlossen van het eigendomsrecht van haar inferieure schepper. Marcions leer verwierp een lichamelijke opstanding, bevestigde in plaats daarvan dat **bevrijding uit deze stoffelijke wereld mogelijk is door middel van strenge ascese en geloof in de belofte van een eeuwig leven met de God boven alles. De scheiding tussen Israël en de kerk, het premillennarisme**²⁰

¹⁹ Marcion was influenced by Persian dualism (Zoroastrianism or two forces in the universe, one good and one bad, who are constantly fighting it out for supremacy) and believed that the Creator God who created the material universe was the God of Israel, who was a totally different God from the Father spoken of in the gospel of Christ. Noch de Joden, noch Zoroaster (?) waren dualisten. De Ene God (jodendom) en het ene symbool (Zaratoustra) zijn daar een antwoord op.

²⁰ 2 Tim.2:15 en de twee werelden theorieën, de geestelijke wereld en de huidige (verderfelijke) wereld met alle berekeningen inclus zijn de context van deze bespiegelingen. Engelse litteratuur schetst het zo: *There is one character, however, which was undoubtedly one of the devil's own agents: the heretic Marcion, who lived in the second half of the Second Century. Marcion taught that the entire Old Testament should be rejected because it belonged to an evil, inferior God, and not to the God revealed by Jesus of Nazareth.*

2.5 Valentinus

De ‘formulering van Valentinus’, de christelijke gnosticus uit de 2de eeuw die beweerde de geheime leringen van Jezus **via een discipel van Paulus** te hebben ontvangen. Deze formulering berust op de veronderstelling dat ‘hoewel we in de tijdelijkheid zijn geworpen, onze oorsprong in de eeuwigheid lag, en dus ook ons doel in de eeuwigheid ligt’.

Volgens oude kerkhistorici is de christelijke ketterij begonnen met Simon de Magiër van Samaria, die zijn vermogens gebruikte om anderen ervan te overtuigen dat hij ‘de kracht van God was die groot wordt genoemd’ (*Handelingen* 8). Toen Irenaeus²¹ een eeuw later de geschiedenis traceerde van ‘gnosis, die onterecht zo wordt genoemd’, beweerde hij dat Simon de oorspronkelijke gnosticus was ‘bij wie alle ketterij is begonnen’; daarbij onderscheidde hij ze van de *orthodoxie*: de ‘juiste meningen’ die de ware leer van Jezus getrouw weergeven.

2.6 Vaders

Cyprianus ontwikkelde de gedachte dat de kerk de bemiddelaar is bij de verlossing van de mens;

Ignatius van Antiochië verklaarde dat het ambt van bisschop een goddelijke instelling is;

Eusebius schreef de geschiedenis van de kerk;

²¹ *Perfect redemption is the cognition itself of the ineffable greatness: for since through ignorance came about the defect . . . the whole system springing from ignorance is dissolved in Gnosis. Therefore Gnosis is the redemption of the inner man; and it is not of the body, for the body is corruptible; nor is it psychical, for even the soul is a product of the defect and it is a lodging to the spirit: pneumatic (spiritual) therefore also must be redemption itself. Through Gnosis, then, is redeemed the inner, spiritual man: so that to us suffices the Gnosis of universal being: and this is the true redemption. ([Adv. Haer. I. 21.4](#))* Dat is Irenaeus visie op Valentinus.

Origenes probeerde de klassieke filosofie in overeenstemming te brengen met de christelijke religie
 Augustinus hielp bepaalde leringen over de drie-eenheid, de natuur van Christus en de voorbeschikking te omschrijven.

Tenslotte werd in 451 op het **concilie van Chalcedon** de apostolische geloofsbelijdenis aanvaard. Er was geen geschreven geschiedenis van de kerk tot Eusebius in de vierde eeuw de zijne schreef. Maar zelfs toen was er over veel andere leerstellige zaken, geloofspunten en de christelijke filosofie nog geen beslissing genomen. Het christendom in de eerste paar eeuwen was meer heterogeen dan nu, met veel volstrekt verschillende opvattingen²² die met elkaar concurreerden. In die tijd was er noch orthodoxie, noch ketterij.

3 Twistpunten

3.1 Natuur van Christus

Er was een groot aantal twistpunten, maar het volgen van bepaalde hoofdlijnen kan heel verduidelijkend zijn. Een van de belangrijkste problemen betrof **de natuur van Christus**. Moet de nadruk liggen op Christus als een stoffelijk wezen dat werd geboren, leefde en werd gekruisigd en dat lichamelijk opstond, en dit alles met het doel om de zonden van de mensen af te lossen? Of moet het verhaal van Christus worden gezien als een allegorie over het geestelijke ontwaken van iedere mens, zoals veel van de gnostische groepen beweerden? Volgens deze redenering is iedereen in staat – door kennis (gnosis) en bewuste inspanning – om zijn hogere zelf of Christusnatuur te

²² Cf. nu: Maria Middelaars van alle genaden, nog niet aanvaard en de secundaire theologie over het voorgeborchte.

ontwikkelen. Jezus werd beschouwd als een leraar, die een voorbeeld was en leiding gaf om dit doel te bereiken. In ieder geval was zijn werkelijke stoffelijke bestaan veel minder belangrijk, en werd zelfs door sommige groepen ontkend. Anderen huldigden de opvatting dat het lichaam van Christus een geestverschijning was, dat hij slechts schijnbaar mens was en dat de kruisiging en zijn lijden alleen maar uiterlijke verschijningsvormen waren. Dit noemt men docetisme, van het Griekse *dokein* — schijnen of lijken. Een gevolg van deze zienswijze over Christus is, dat het denkbeeld van Maria als de moeder van god zijn geldigheid verliest. Als Christus niet echt lichamelijk was, dan was Maria niet zijn moeder maar een gewone vrouw. Volgelingen van deze richting verwierpen daarom de verering van Maria.

3.2 Verlossing

Een ander aspect van het gnostische denken is dat **de mens zijn eigen verlosser moet zijn**, dat hij een vonk van het goddelijke in zich heeft, die hem het vermogen verleent zichzelf te verlossen. Dit leidt tot de gedachte van de gelijkheid van de geslachten: ieder die gnosis heeft bereikt en min of meer verlicht is, kan leraar worden, man of vrouw. De nadruk werd gelegd op een hoogstaande ethische en morele opvatting; deze was bepalend voor het lidmaatschap van deze groepen. In de orthodoxe kerk kon de ziel alleen worden gered door de bemiddeling van de gewijde geestelijkheid, die altijd uit mannen bestond, en de vereisten voor lidmaatschap waren **doop en geloofsbelijdenis**.

Het kerkconcilie van Chalcedon bepaalde dat Christus twee naturen had, een menselijke en een goddelijke. Dit was de oplossing voor de kerk van het probleem of Christus god, mens of beide was. Er was echter de tegenovergestelde opvatting dat Christus maar één natuur kon hebben: een goddelijke. Volgelingen van deze gedachte noemde

men monofysieten; na het concilie van Chalcedon werden deze tot kettters verklaard. Een beroemd voorbeeld van een monofysiet is bisschop Nestorius, die in de vijfde eeuw een groot aantal aanhangers in het Midden-Oosten had. Er bestaan in dat gebied nog steeds nestorianen.

Een twistpunt in de vierde eeuw, dat eveneens betrekking had op de natuur van Christus, hield de vroege kerk tientallen jaren in zijn greep: de **Ariaanse controverse**. Arius leerde dat de Zoon onmogelijk dezelfde kon zijn als de Vader. Hij zou na deze komen, omdat de Zoon was verwekt en dus een begin had. God was echter ondeelbaar. Christus was dus *gelijkend* op de vader (Grieks *homoi-ousios*), maar niet dezelfde. Bisschop Athanasius viel Arius aan met de opvatting dat Christus de logos is, volledig god en van *dezelfde* substantie als de Vader; dit komt tot uiting in de term *homo-ousios*. Jarenlang redetwisten zij en hun aanhangers over één *jota* (de *i* in *homoi*). Tenslotte won Athanasius toen het concilie van Nicea in 325 besliste ten gunste van *homo-ousios* – **de Zoon zou van dezelfde substantie zijn als de Vader**. Niettemin was het Arianisme in de vierde eeuw wijdverspreid in het oostelijke keizerrijk en bleef in sommige gebieden tot de zevende eeuw voortbestaan. Keizer Constantijn werd dan ook door een Ariaanse ketter tot het christendom bekeerd. In die tijd was de kwestie voor de meeste christenen niet erg duidelijk en werd als weinig meer dan Griekse haarkloverij beschouwd.

3.3 Goed en kwaad

Een veel voorkomende bron van onenigheid was ook de kwestie van goed en kwaad. Als god goed is, waar komt het kwaad in de wereld dan vandaan? Als god niet *verantwoordelijk* is voor het kwaad, dan moet er een andere macht zijn die dat wel is, wat een machtsstrijd teweegbrengt tussen de krachten van het goede en van het kwade. De opvatting van de kerk over de zondeval van de mens en de hof van Eden is welbekend. In veel gnostisch-dualistische kringen geloofde men echter dat er een onbekende god is, dat de

wereld werd geschapen **door een lagere god**, die de **demiurg**, de schepper of bouwer werd genoemd, en vaak zelfs de duivel of Satan. De zielen van de mensen behoren aan de onbekende god, maar ze zijn door de demiurg gekerkerd in lichamen van stof. Veel mythen bevatten variaties op dit thema. Ontsnapping aan de macht van de demiurg en terugkeer tot de onbekende god was onontbeerlijk. Dit dualisme in zijn gematigde vorm nam aan dat de onbekende god uiteindelijk de donkere machten zou overwinnen. In de radicale vorm van de leer was er een eeuwige worsteling tussen goed en kwaad. Deze opvatting leidde tot het verwerpen van het Eerste Testament als het boek van de schepper of demiurg.

Deze dualistische gedachten zijn heel oud – zeker even oud als het christendom zelf, en in hun grondvormen veel ouder. Enkele bekende aanhangers van deze manier van denken waren Marcion, Valentinus en Basilides in de tweede eeuw en **Mani** in de derde. Men kan de weg van het dualisme volgen van Perzië naar Klein-Azië en Thracië in Griekenland, waar de Pauliciërs in de zevende eeuw en later actief waren. Daarna verspreidde het zich over de Balkan, werd heel sterk en manifesteerde zich in de tiende eeuw onder de zogenaamde **Bogomilen**. De Balkan was eeuwenlang dualistisch en had zijn eigen kerken en bisschoppen. Enige tijd was het dualisme de belangrijkste religie in Bosnië (dat nu deel uitmaakt van Joegoslavië). Deze beïnvloedde voornamelijk het gewone volk, want de adel en de heersers volgden gewoonlijk de orthodoxe christelijke richting. Van de Balkan drong het dualisme door tot Noord-Italië en Zuid-Frankrijk, waar het in de 12de en 13de eeuw bloeide in Languedoc en in de Provence. Hier noemde men de dualisten **Katharen of Albigenzen**. De volledige cultuur in dit gebied werd beïnvloed door het dualisme, waarbij de hele bevolking was betrokken, van de adel tot het gewone volk – tot het zo overweldigend en machtig werd dat het het orthodoxe christelijke geloof begon te

verdringen. Dit vormde een ernstige bedreiging voor de kerk, die de hulp inriep van wereldlijke machten – in dit geval de koning van Frankrijk – om het te verpletteren. Het gevolg was de kruistocht tegen de Albigenzen. Met hulp van de inquisitie werd het dualisme in het zuiden van Frankrijk systematisch aangevallen, vernietigd en praktisch weggevaagd. Vanuit Frankrijk hadden deze opvattingen zich verspreid naar Spanje, Vlaanderen, Duitsland en zelfs Engeland. Ze bleven op verschillende plaatsen in Europa bestaan en enkele van deze gedachten werden door de Reformatie overgenomen.

Een ander belangrijk strijdpunt leidde tot verdere beschuldigingen tegen ketteren: **de leer van de erfzonde en de voorbeschikking**. In de vierde eeuw verwierp Pelagius de voorbeschikkingsleer van Augustinus en wees hij iedere gedachte aan de zondeval van Adam en Eva af. Volgens **Pelagius** worden de fouten van de mens niet veroorzaakt door ingeboren slechte neigingen, maar door het vermogen om te kiezen. Wanneer men dit vermogen niet goed gebruikt, is men schuldig: zonde is een zaak van de wil. Pelagius verwierp de opvatting van Augustinus dat de mens was veroordeeld tengevolge van de daden van Adam; hij beschouwde de dood als iets natuurlijk, niet als een straf. Het Pelagianisme werd in de zesde eeuw in de ban gedaan.

3.4 Conflict

Het conflict tussen het gnosticisme en wat later tot orthodoxie uitgroeide, concentreerde zich tenslotte op het punt van de historische juistheid. De orthodoxen hielden vol dat een **geloof in de historische Jezus essentieel was voor de verlossing van de mens**. De gnostici daarentegen ontkenden deze zogenaamde historische feiten, dan wel beschouwden deze als irrelevant voor hun verlossing. De meeste christenen hebben betoogd dat sceptische of kritische methoden van historisch onderzoek niet zijn te rijmen met het

christelijke geloof. Daarom hebben archeologische vondsten als die van Nag Hammadi natuurlijk zo'n traumatische uitwerking op die christenen die zich wanhopig aan hun geloof willen vasthouden. We kunnen daaraan toevoegen dat ook duidelijk is waarom bij alle historische verslagen uit de eerste eeuwen, waaronder de evangeliën, zoveel is ingelast en, zonder enige twijfel, daaruit is weggelaten. Gedurende 2000 jaar christendom werden de christenen vaak verleid om de feiten te plaatsen tegen de achtergrond van hun eigen vooropgezette theologische meningen.

Gnostici konden niet op gezag aannemen wat anderen zeiden, behalve als een voorlopige maatstaf, totdat men *zijn eigen weg* had gevonden. Hoewel gnostici zich in het algemeen niet terugtrokken uit het sociale leven, volgden ze in feite een eenzaam pad.

In het *Evangelie van Thomas* prijst Jezus deze levenshouding: 'Gezegend zijn de eenzamen en de uitverkorenen, want u zult het Koninkrijk vinden. Want u komt daarvandaan en u zult daarin terugkeren'. En deze eenzaamheid vloeit voort uit het hoge belang dat de gnostici hechten aan de eigen directe ervaring.

Terwijl belangrijke onderwerpen – zoals de '*Vader in ons*' en de *gelijkheid van mannen en vrouwen* in de kerkgemeenschap – zovelen aanspraken dat het gnosticisme als een grote bedreiging voor de orthodoxe kerk werd beschouwd, waren de ingewikkelde gnostische *filosofie en haar strenge discipline* obstakels die verhinderden dat het gnosticisme een godsdienst voor de massa werd.

De gnostici waren zeker *geen* partij voor de bijzonder efficiënte *organisatie* van de officiële kerk. Evenmin konden ze wedijveren met de ongecompliceerde eisen die aan de gewone gelovige werden gesteld en met de (te vele) aantrekkelijke rituelen als de doop en de eucharistie. Natuurlijk bood de orthodoxe kerk de ingebouwde belofte van verlossing voor hen die leefden en stierven in het geloof, omdat de kerk een monopolie voor zich opeiste om deze verlossing te kunnen geven. De gnostici daarentegen moesten hun verlossing ieder voor zich door eigen inspanningen tot stand brengen.

Het gnostische geloof overleefde alleen als een rivier, die werd gedwongen ondergronds te gaan en tijdens de Middeleeuwen en ook later in verschillende vormen steeds weer naar boven kwam. Bijna alle christelijke mystici hadden duidelijk herkenbare sporen van gnostische denkbeelden in hun opvattingen en velen van hen balanceerden daardoor op de rand van orthodoxie. Met veel artiesten

en filosofen hadden ze gemeen dat zij allen gefascineerd waren door de figuur van Christus en zich voortdurend bezighielden met christelijke symbolen. Ze bleken echter voortdurend te botsen met de orthodoxie als instituut.